

Kognitívne súvislosti literárneho procesu (Krátky prehľad kognitívne orientovanej literárnej vedy)*

JANA KUZMÍKOVÁ

Ústav slovenskej literatúry SAV

ABSTRAKT

Článok prináša prehľad výskumu, disciplín a výstupov v kognitívne orientovanej literárnej vede. Jej programom je stanoviť spoločné princípy a procesy umeleckého textu, fikcie a myslenia, čiže dávať kognitívne vysvetlenia týkajúce sa fungovania, súčastí, spôsobov a účelov literárneho procesu. Na tomto základe prispieva kognitívna literárna veda k prehodnoteniu cieľov tradičnej literárnej vedy, zameranej na hľadanie správneho významu diela a jeho textových princíпов, na jeho kritiku a vývinové a hodnotové zaradenie. Totiž ak v systéme literárneho procesu zohľadníme aj procedurálne kompetencie (pamäť, pozornosť, emócie atď.), získame lepšiu metodickú výbavu na analýzu literárnosti výpovede a posunov v jej vnímaní, na skúmanie literárneho porozumenia a jeho typov, riešenie literárnych aktérov (autor, postava, čitateľ), na rozbor dôvodov popularity diel a im pripisovanej ne/hodnoty a podobne. Tak sa môžeme dozvedieť, čo je literárnosť, teda odpoveď na hlavnú otázku literárnej vedy, ktorú sa doteraz nepodarilo uspokojivo zodpovedať.

Kognitívna veda, respektíve súbor kognitívnych vied sa začal formovať koncom päťdesiatych rokov 20. storočia. Kognitívna veda je

charakteristickým príkladom nového pojetí vedy jakožto vedy nejen vysoce multidisciplinárni, ale vedy priamo transdisciplinárni, ktorá sa tvůrčím propojením rozličných oborů pokouší co nejhloběji proniknout do fenoménu mysli. (...) Nesoustřeďuje se jen na kognitivní procesy v užším slova smyslu, jako je vnímání, učení či usuzování, ale jde jí o výkony mysli v nejšířším významu: racionální i neracionální jednání, intencionalitu, paměť, kreativitu a v neposlední řadě a především – vědomí. (Petrů, 2007, 18-19).

Napriek skúmaniu mysle nepredstavuje kognitívna veda nijaký autonómny mentalizmus, keďže vychádza z predpokladu, že obraz sveta človeka je výsledkom interakcie medzi vonkajšími podnetmi, informáciami a našimi vnútornými fyziologicko-mentálnymi procesmi. Kognitívny obrat k senzomotorickým procesom a vôbec telesnému základu (tzv. embodiment, vtelesnenie) ľudského vedomia bol vyvolaný nespokojnosťou s odpoveďami, ktoré dovtedy poskytovali ohraničené formálno-lo-

* Štúdia je prípravným textom kolektívneho grantového projektu *Kognitívne skúmanie literatúry, umenia a ľudskej mysle*. VEGA 2/0032/12.

gické modely, rešpektujúce descartovský dualizmus telo versus vedomie. (Damasio, čes. 2000, orig. 1994). Dôsledkom toho aj termín „kognitívny“ zmenil približne od polovice 20. storočia svoj význam:

Pôvodne odlišoval racionálny aspekt od emocionálneho a impulzívneho aspektu mentálneho života. Teraz sa požíva vo vzťahu... k všetkým mozgovým činnostiam spracovania informácií, počnúc analýzou bezprostredných podnetov až po organizáciu subjektívnej skúsenosti. V tomto neskoršom význame „kognitívny“ zahŕňa procesy a javy ako percepcia, cítenie, emócia, pamäť, pozornosť, riešenie problémov, jazyk, myslenie, obraznosť; väčšina z nich nepatrí do pôvodného významu alebo mu dokonca protirečí¹ (Tsur, 2008, 595).

Na základe súčasných poznatkov chce kognitívna veda formulovať nové odpovede na dávne epistemologické otázky o pôvode a povahe vedomia, skúseností, vedomostí, myslenia. Do tohto záberu patria tiež s literatúrou súvisiace otázky o literárnom povedomí, o jeho vzniku, nositeľoch, zložkách, výstupoch, výsledkoch a účeloch. Po kognitívnych lingvistoch aj kognitívni literárni vedci prehodnotili romantický predpoklad predchádzajúcej literárnej vedy, že literárne myslenie je špeciálnou kreatívnou činnosťou zvlášť nadaných jednotlivcov. Dnes kognitivisty tvrdia a dokazujú, že literárne procedúry sú už v základoch všeobecného fungovania ľudskej mysle. To znamená, že kognitívnej literárnej vede nestačí, čo sa dá prečítať na ploche textu, chce zohľadňovať celok ľudskej mysle aj s jej materiálnymi základmi. V tomto zmysle sa kognitívna literárna veda radí do súboru kognitívnych vied; to však pritom nie je dôvod, prečo by sa aj naďalej nemala považovať za literárnu vedu.

KOGNITÍVNA LITERÁRNA VEDA – VZNIK, STANOVISKÁ A CIEĽ

Pre bádania kognitivistov je teda literatúra, písanie a čítanie nepochybne vďačným materiálom. Ale rovnako si aj z opačnej strany časť literárnych vedcov už pred niekoľkými desaťročiami uvedomila, že „pozorovanie kultúrnej produkcie zmyslu vždy zahŕňa tak kognitívne, ako aj komunikatívne aspekty... Prečo by mala práve systémovo-teoretická literárna veda nekriticky zachovávať idealistické rozdelenie textov, kognícií a tiel?“ (Moserová, 2007, 13) Ak sa rozhodneme skúmať text, myseľ a telo vo vzájomnom kontexte, nepochybne musíme predpokladať a stanoviť spoločné východiská a metodológiu kognitívneho a zároveň literárneho výskumu. V prvom rade však ide o to, či uznáme, že je v našom záujme chápať (literárny) svet čo najkomplexnejšie, hoci aj za cenu nie celkom úplného prekrytia kognitívnej a literárnej odbornosti a aj za cenu neustáleho budovania a preverovania totožnosti a spoľahlivosti používaných termínov, téz a interpretačných výsledkov (práve kognitívne experimenty ukázali, že ľudia sú schopní tolerovať v komunikácii istú mieru neurčitosti), alebo ponorení do svojich disciplín budeme trvať na parcelácii a čistote ‚svojich vlastných‘ výstupov.

Najmä pre tradičnú literárnu vedu, ktorá sa pohybuje v rámci konštruovania správneho významu, objektívnej hodnoty a princípov literárnych diel a kritizuje ich chyby, ale takisto aj pre impresívnu literárnu vedu sú súčasne kognitívne skúmania vážnou výzvou. Paralelne bol takou výzvou v poslednom polstoročí napríklad postštrukturalizmus, ktorý si (nanovo) všimol, že jazyk a reč sú nielen prostriedkom neutrálneho informovania, ale aj nástrojom silových a manipulačných vzťahov medzi

účastníkmi a diskurzmi komunikačného aktu. V pozornosti postštrukturalizmu sa ocitol rámeč, vonkajšie, hlavne mocenské a inštitucionálne nástroje konštituovania umeleckého diela, jeho hodnoty a ceny. Ďalším prístupom, spochybňujúcim zaužívané štrukturalistické skúmania literatúry, bol dekonštrukcionizmus, ktorý riešil tzv. silové pôsobenie označujúcich na postavenie referentov vo vzájomných vzťahoch a následne zdôrazňoval označujúce písmo, text ako príznakového člena v dvojici reč/písmo.

V širokom, čo najcelistvejšom chápaní však fundamentálne predpoklady, vlastnosti a prejavy ľudského vnímania, myslenia a prežívania zobrala do úvahy až kognitívne orientovaná literárna veda.² Jej vznik môžeme datovať do osemdesiatych rokov 20. storočia, keď boli vydané prvé zásadné výsledky výskumu. Treba spomenúť práce Lakoffa a Johnsona (1980, čes. 2002), R. Tsura (1987a, b), M. Turnera (1987), G. Lakoffa (1987, čes. 2006), N. Hollanda (1988) či R. Beaugranda (1980). Východiskom kognitívneho skúmania literatúry nie je uzavreté umelecké dielo, ale dielo ako prejav tvorivosti ľudského myslenia vo všeobecnosti, jeho zložiek a procesov. V literárnom (umeleckom) procese sa používajú do veľkej miery totožné spôsoby a procesy mentálneho kódovania, rovnaká kognitívna architektúra a aj funkcie prechodnej, krátkodobej, pracovnej a dlhodobej pamäte ako v bežnej reči a živote. Figuratívnosť, obraznosť stojí v základoch ľudského myslenia a jazyka v celom ich rozsahu. Preto kognitívna literárna veda neosamostatňuje „krásnu“ literárnosť, čiže literárnu výpoveď, ako takú. Vhodnejšie je hovoriť o literárnom zámere (generatívnych procesoch) a literárnej (metaforickej) interpretácii (interpretačných procesoch).³ Kognitívna perspektíva neprijíma tradičný náhľad, že až nejakým zvláštnym, špeciálnym pretvorením obyčajného jazyka s jeho doslovnými významami vzniká autonómna metaštruktúra obrazného literárneho jazyka s prenesenými významami. Preto všeobecnou úlohou kognitívne orientovanej literárnej vedy, jej *programom* je stanoviť a vysvetliť spoločné princípy textu, fikcie a myslenia (napríklad jedným z takých princípov je metaforický prenos ako konceptuálny vzorec, ktorý produkuje nielen metaforu, ale aj metonymiu, iróniu, alegóriu, symbol, leitmotív a má vplyv na kompozíciu). Podľa zadaného programu sa skúma celý literárny proces počnúc autorom (pôvodcom) cez umelecký text, korpus diel a ich spoločensko-historické a kultúrne kontexty a najmä s dôrazom na recipienta a povahu ľudského prežívania a evolúcie. Inšpiratívnymi predchodcami kognitívne orientovaných literárnych vedcov boli predovšetkým angloamerickí analytici filozofi a pragmatisti, ďalej L. Wittgenstein, ruskí formalisti, pražskí štrukturalisti, L. S. Vygotskij, moskovsko-tartuskí semiotici, J. M. Lotman, A. R. Lurija, T. Todorov, N. Frye, recepční estetici a i. Prvá učebnica kognitívnej literárnej vedy bola z oblasti kognitívnej poetiky a vydal ju pod titulom *Cognitive poetics* v roku 2002 anglický odborník na kognitívnu štylistiku P. Stockwell (2006). V učebnici rieši okrem iného aj niektoré terminologické problémy, aby si kognitívni a literárni vedci dokázali porozumieť, pričom však vychádza najavo, že „nové termíny nás nútia vytvoriť nové konceptualizácie“⁴ (Stockwell, 2006, 9), čiže predstavy o javoch a procesoch.

KOGNITÍVNE ÚROVNE A DISCIPLÍNY

Kognitívne skúmania literatúry vychádzajú z viacerých teoretizujúcich prístupov či úrovni súboru kognitívnych výskumov, resp. vied a ich metód (Hogan, 2003a, 29-34). Prvou kognitivistickou disciplínou je neurobiológia. K nej má najbližšie konekcionizmus, ktorý modeluje ľudský mozog, jeho kognitívnu architektúru (štruktúru, obsahy, procesy). Konekcionizmus dodáva neurobiologickému, fyzikálno-chemickému výskumu čiastočne mentálny rozmer, vzťahuje ho tiež na ľudskú myseľ. Len na ľudskú myseľ sa plne sústreďuje intencionalizmus. Toto kognitivistické zameranie sleduje skúsenosti ako také, pýta sa, čo je to byť osobou, individualitou, ľudskou bytosťou. Zaoberá sa ľudskými pocitmi, vierami, túžbami apod. K intencionalizmu sa blíži radikálny konštruktivizmus ako užšia kognitivistická teória. Odmieťa poznanie reality ako ontickej kategórie, ale uvažuje o realite ako o produkcii a organizácii poznania v istom vymedzenom, sebaorganizujúcom sa systéme, kde aj tzv. vonkajší podnet (z hľadiska pozorovateľa) sa chápe len ako podnet či prvok vnútornej štruktúralnej redukcie, selekcie alebo interpretácie. Aby sme dosiahli prijateľnú spoľahlivosť konštrukcie skutočnosti, musíme z epistemologických dôvodov komunikovať s inými a zohľadňovať ich skúsenosti.

To znamená, že vlastnú skúsenosť tiež reflektujeme, čiže robíme z nej objekt, ktorý má byť uchopený a pochopený. Tu sa už pohybuje na úrovni reprezentacionalizmu (experencializmu). Reprezentacionalizmus experimentuje s bežnými, tzv. ľudovými hypotézami, dôvodmi a dôkazmi každodenného prežívania, ktorými vysvetľujeme konanie a správanie sa ľudí (prečo v istom čase niekto urobil to, čo urobil). Reprezentacionalizmus prehodnocuje intencionalizmus v objektívnejšom, širšom kontexte reality. Významné postavenie si v tejto oblasti vydobyl Lakoffov *skúsenostný realizmus*. Holistický kognitivist George Lakoff (2006) vyzdvihol totalitu ľudskej skúsenosti so všetkým, čo v nej hrá úlohu, ako je ľudská telesnosť, geneticky zdedené schopnosti, spôsoby našej existencie vo svete, spoločenská organizácia a pod. Nadväzne skoncihoval Lakoff teórie významu, pravdy, poznania, rozumu, kategorizácie atď. Ústrednou je otázka významu. Ako môžu mať ľudské jazykové výrazy a pojmy význam?

Ak objektivizmus definuje význam nezávisle na myšliach bytostiach, Lakoffov experencializmus ho charakterizuje prostredníctvom *vtelesnenia*. Predpojmové štruktúry sú *bezprostredne významuplné* preto, že sú priamo a opakovane zakúšané prostredníctvom našej telesnosti, prostredníctvom spôsobov jestvovania nášho tela v istom prostredí. Pojmová štruktúra povstáva z predpojmových telesných skúseností človeka a je s nimi zviazaná. Abstraktné pojmové štruktúry sú významuplné nepriamo. Chápeme ich vďaka ich systematickému vzťahu ku štruktúram, ktoré sú významuplné priamo.

S takýmto poňatím významu sa podľa Lakoffa dá charakterizovať: 1. chápanie prostredníctvom významu, 2. pravdivosť prostredníctvom chápania, 3. vyplývanie prostredníctvom pravdivosti, 4. poznanie prostredníctvom pravdivosti a chápania; a napokon 5. objektivita prostredníctvom porozumenia tomu, ako rozumieme a chápeme. Klasická literárna veda sa (až na niektoré výsledky štrukturalizmu alebo recepčných skúmaní) v zásade pohybuje na prvých štyroch úrovniach, ktoré sú interpretačnej povahy, pretože nedokáže porozumieť, ako konkrétne rozumieme a chápeme

me text, nedokáže vyložiť, čo sa v človeku deje v tvorivej a recepcnej fáze literárneho procesu. Pýta sa čo a ako, ale uniká jej *prečo* sú umelecké texty, ale aj interpretácie také, aké sú (vo vzťahu k ľudskej kognícii). Interpretácie môžu vyvolávať dojem, že sú presnými, pravdivými výkladmi umeleckého diela, ale kým nevysvetlia a nezdôvodnia, čo konkrétne spôsobuje ich údajnú objektivitu, nemôžu si nárokovať, že danému umeleckému textu porozumeli. Napríklad interpretácia básne operujúcej najmä s prototypovými pojmami existenciálneho významu bude presná, pravdivá a oceňovaná vtedy, ak recipient pochopí a opíše/prepíše text básne práve atribútmi predstavených prototypových pojmov a situácií. Čiže v danom prípade je správnosť, pravdivosť interpretácie podmienená konkrétnymi kritériami súvisiacimi s určitými procesmi a štruktúrami ľudského myslenia. To však znamená, že akákoľvek iná interpretácia daného diela, budovaná s odlišným zámerom, z odlišnej pozície a prostredníctvom iných, možno komplexnejších procesov a štruktúr mysle ďalšieho recipienta má rovnaký nárok na prijatie a posúdenie; a práve vysvetlenie príslušných recepcných procesov a ich zdrojov a dôvodov môže ukázať emergentný význam a prínos alternatívnej interpretácie oproti prvej, takpovediac prekladovej, čiže takej, ktorá prepisuje literatúru (prekladaný jazyk) do výkladového štýlu (prekladový jazyk), takže literárnovedný výklad sa stáva svojím spôsobom synonymom významov diela. Na dobrý literárnovedný preklad literatúry stačia bohaté encyklopedické znalosti interpreta, ale vo vzťahu k ľudskému svetu je dôležitejšie umenie rozpoznať a analyzovať konceptuálne formy, pomocou ktorých možno následne interpretovať a objasňovať aj neznáme javy.

Konštatovať a dokumentovať mnohoznačnosť literárneho textu je jednoduché, ale treba skúmať aj dôvody a mechanizmy jej vzniku a prejavov v odlišných a nesúrodých interpretáciách. V literárnej vede je však zriedkavou výnimkou, že interpretácia významov je zároveň aj analýzou ich biologických nosičov. Napríklad o očividnej mnohoznačnosti literárneho textu a nesúrodých interpretáciách už netreba špekulovať, keďže neurofyziologické výskumy odhalili v mozgových procesoch *principiálnu danosť*, že vzájomné prepájanie reprezentácií vonkajších podnetov, informácií sa úplne neprekrýva, ba nemusí sa podariť, respektíve obsahuje rôzne posuny, rozpory, je nesúmerné, nestabilné. Preto je nestabilná aj im adekvátna konceptuálna štruktúra, resp. význam. Vzniknuté medzery, brázdy sa premošujú buď konvenčnými, alebo inovačnými spôsobmi; inovačné sú fakticky nevyčerpatelné. Tvorivosť napĺňania rozdelení a rozdielov medzi rôznymi poschodiami perceptívnych úrovní (napríklad zmena v preferenciách, klasifikácii atď.) narúša nepriestupnosť hermeneutického kruhu a jej ukázkovým príkladom je práve literatúra, ktorá tu vystupuje v kognitívnej úlohe ako prejav, typ zväzovania nesúhlasných, neprekrývajúcich sa reprezentácií. Nepochybne, rovnakú dôležitosť ako vedome cieľená (povedzme štrukturalistická, historiografická, postštrukturalistická atď.) interpretácia diela má aj odpoveď na otázku, čo sa deje v procese čítania a aké je telesnoprocesuálne zákulisie konečného prečítania/interpretácie textu.

Zameranie *nekognitívnej* literárnej vedy a tradičnej kritiky na zistenie významov, autonómnych textových princípov a na hodnotové zaradenie literárnych diel teda možno roztvoriť a prehodnotiť výskumom procesov porozumenia, ktoré vytvárajú

literárnosť textov (Miall, 2006). Tu nepochybne vstupuje do hry aj intuícia. Nielen umelca, i literárneho vedca. Intuícia je sčasti zostupom na predkategorálnu, neartikulovanú, inštinktívnu úroveň informácie; daná informácia je prípadne ďalej nesená ľudskou schopnosťou abstraktného uvažovania, ktoré pracuje na základe konceptualizácie. Ako už vieme z Lakoffa, metaforická projekcia zo štruktúr vo fyzickej doméne sa tu zapája do štruktúr v doménach abstraktných a svoju úlohu zohráva aj schopnosť vytvárať zložité pojmy a všeobecné kategórie za použitia obrazových schém ako štruktúrálnych prvkov. Kategórie nie sú objektívne a absolútne, ale sú vlastnosťami ľudskej mysle, ktorá kategorizáciu uskutočňuje. Pri vnímaní a výklade textu je rozhodujúca nielen jeho štruktúra, hoci dynamická, ale aj zapájajúce sa kognitívne procesy a schopnosti komunikujúcej mysle, pretože práve tie dávajú textovej štruktúre pravdepodobnosť, ale aj nestabilitu, flexibilitu, nelinearitu, otvorenosť, neurčitnosť, výberovosť, fragmentárnosť, variabilnosť, anomálie a pod. Už Tyňanov a Jakobson upozornili, že odhalenie imanentných zákonitostí organizujúceho sa systému literatúry nevysvetlí ich načasovanie a voľbu z rôznych vývojových ciest; tu fungujú mimoliterárne činitele. V tomto zmysle sú mimoliterárnymi činiteľmi medzi inými aj pôvodca⁵ a tiež recipient literárneho diela. Preto ich nikdy nemožno dosť dobre vylúčiť z textového procesu (ako sa o to svojím spôsobom usiluje napríklad postštrukturalizmus). Čiže okrem literárnovednej formalizácie a interpretácie (reprezentácie či prekladu) literárneho textu sa ukazuje zásadným aj štúdium kompetencií v široko chápanom literárnom procese, kde okrem kompetencie ako systému literárnych vedomostí, faktov a zručností sú dôležité aj procedurálne kompetencie ako pamäť, pozornosť, emócie a podobne, ani nehovoriac o procesoch tvorivosti a originality. Kognitívne podložená literárna teória odmieta zásadné hranice a rozdiely medzi kogníciou ako racionálnou mentálnou činnosťou a emóciami ako iracionálnymi reakciami autora alebo čitateľa. Tvrdí, že emócie sú tiež kognitívnym prejavom človeka, hoci dojmy organizujú v porovnaní s vyhranenejším racionálnym myslením menej presne. Zároveň upozorňuje, že aj keď ľudia majú rovnaké znalosti, používajú ich odlišne. Kognitívna perspektíva objasňuje, ako sa selekcia, segmentácia a štruktúrovanosť, teda kódovanie literárneho materiálu autorom, jeho komponovanie diela prekrýva/neprekrýva s dekódovaním, vedomými i nevedomými pravidlami (schopnosťami), ktoré používa iný jedinec, čitateľ. Ukazuje tiež, že nie je kvalitatívny rozdiel medzi bežnou a geniálnou kreativitou, medzi literárnym a neliterárnym jazykom. Rozdiel je len v intenzite, stupni či rozsahu. Ak priberieme k systému literárnych znalostí (kognitívna literárna veda apriori neodmieta prístupy a výsledky nekognitívnej literárnej vedy) procedurálne kompetencie, získame operatívnejší prístup a metodickú výbavu na analýzu literárnosti výpovede, jej organizácie a posunov v jej vnímaní, na skúmanie literárneho porozumenia a jeho typov, riešenie literárnych aktérov (autor, postava, čitateľ textu), na rozbor dôvodov popularity diel a im pripisovanej ne/hodnoty atď.

V súčasnosti pozostáva kognitívne orientovaná literárna veda z niekoľkých relatívne vyčleniteľných disciplín: kognitívnej rétoriky, kognitívnej poetiky, kognitívnej naratológie, kognitívnej recepčnej estetiky, kognitívnej histórie literatúry a evolučnej literárnej teórie (Lozinskaja, 2007, 8).

Integrujúcou osobnosťou *kognitívnej rétoriky* je Mark Turner, ktorý ako jeden

z prvých presadzoval kognitívnu perspektívu v literárnej teórii. Turner, pôvodne lingvista, sa rozišiel s Chomského syntaktickou jazykovedou, aby prepojil konceptuálnu a jazykovú činnosť človeka so senzomotorickou bázou (tzv. embodiment, vtelesnenie) (1987, čes. 2005). Kognitívna rétorika sa zaoberá rétorickými figúrami a patria sem aj zakladajúce práce G. Lakoffa a M. Johnsona ako osnovateľov teórie konceptuálnej metafory (čes. 2002, orig. 1980; Lakoff, čes. 2006, orig. 1987). Podľa Lakoffa a Johnsona závisí vnímanie a spracovanie literatúry od našich komplexných mentálnych procesov, konceptualizácií, v ktorých sa uvádzajú do vzťahu ako encyklopedické, tak i jazykové informácie. Pritom veľká časť nášho konceptuálneho systému je skrz-naskr metaforická. Napríklad mnohé vedecké modely sú metaforické. Navyše, niektoré spôsoby našej skúsenosti nedokážeme vyjadriť inak, ako cez metaforu; t. j. istú „vec“ chápeme a prežívame prostredníctvom termínov „vecí“ iného druhu (napríklad prežívanie času cez priestorové schémy; vyjadrovanie emócií cez iné javy atď.). Konceptuálne, kognitívne chápanie metafory teda vychádza z bežného ľudského myslenia, takže spôsob, akým metaforu pozná a pestuje svojbytná literárna veda (ako originálnu jazykovú vynaliezavosť špecifickej obraznej povahy), je podmienený ešte ďalšími kritériami. Literárnosť metafory rieši z kognitívneho pohľadu napríklad G. Steen. V každom prípade však ide o to, vrátiť metaforu (resp. rétorické skúmania) do prostredia procesov ľudskej mysle a tela, pretože predstavuje mentálny vzorec, základný spôsob kategorizácie, konceptualizácie aj poznania skutočnosti. Dôležitou časťou kognitívnej rétoriky je tiež teória konceptuálnej integrácie M. Turnera a G. Fauconniera.

V *kognitívnej poetike* je vedúcou osobnosťou Reuven Tsur. Východiskami jeho literárnych výskumov sú neurobiológia, ruský formalizmus a pražský štrukturalizmus. Okrem výrazových a štruktúrnych sa venuje aj afektívnym aspektom ľudského myslenia, ich prejavom v literárnom procese (2008). Do oblasti kognitívnej poetiky patria tiež výskumy P. Stockwella (2006) či P. Hogana o naratívnych univerzáliách, citových prototypoch a prototypových príbehoch v rôznych kultúrach (2003a, b). Títo autori radi nadväzujú na badania a poznatky predchádzajúceho vývinu literárnej vedy, v presvedčení, že oba vedecké prístupy, „interpretácia aj explanácia sú dôležité, a ani jeden nemožno eliminovať“⁶ (Hogan, 2003a, 208). Hogan uvádza príklad:

Niekedy sa narábanie so štruktúrami na nižšej úrovni v termínoch štruktúr na vyššej úrovni (napr. určenie istého druhu stimulácie amygdaly ako strach) považuje za „interpretáciu“. Opačne, používanie štruktúr z vyššej úrovne vo významoch štruktúr na nižšej úrovni (napr. určenie strachu ako určitého druhu stimulácie amygdaly) sa považuje za „explanáciu“⁷ (tamže).

Podatť uspokojivú definíciu literárnosti na základe všemožných interpretácií a ich komentárov sa však doteraz nepodarilo a podľa logiky Hoganovho príkladu sa to ani nedá očakávať, takže je zrejmé, prečo si kognitívne orientovaná literárna veda dala za úlohu programovo prinášať k interpretáciám vysvetlenia, aby sa dopracovala k všeobecne prijateľnému určeniu literárnosti a literatúry (ako kognitívnej aktivity človeka).

Kognitívna naratológia sa sformovala najmä pod vplyvom prác M. Ryanovej, M. Fludernikovej, M. Turnera, D. Hermana, M. Jahna. Rozpracovala termíny rámec, scenár, skript (príbehu), zaujímajú ju mentálne reprezentácie a kognitívne procesy, vďa-

ka ktorým chápeme naratívne texty (Emmottová, 1999). Pozornosti kognitívnej naratológie neunikajú ani formálnologické koncepcie tzv. možných svetov či textových svetov. Popri nich vznikla kognitívna koncepcia mentálnych priestorov a mapovania G. Fauconniera (1997). Ďalším známym kognitívnym naratológom, dostupným aj v češtine, je U. Margolin (2008).

Kognitívna recepcná estetika sa zaoberá mentálnymi procesmi pri čítaní literatúry a jej uznávanými predstaviteľkami sú E. Scarryová, E. Esrocková, ale tiež R. Tsur a D. Miall (2006), ktorí sa sústreďujú na otázku špecifického vnímania literárnosti textu.

Kognitívny literárny historizmus skúma tvorbu a poetiku autorov cez priemet biologických procesov v ľudskom mozgu (E. Spolskyová, 1993). Táto súčasť kognitívne orientovanej literárnej vedy sa na rozdiel od väčšiny kognitívnych umenovedcov nedištancuje od postštrukturalizmu, dekonštrukcionizmu a nového historizmu, ale chce skorigovať pozostatky ich formalizmu cez výskum materiálnej bázy vedomia. Do tejto oblasti zasahujú aj niektoré výskumy R. Tsura a N. Hollanda (1988).

Evolučná teória literatúry študuje literatúru z hľadiska adaptačných mechanizmov človeka v procese evolúcie. Pýta sa, prečo ľudstvo vytvorilo taký spôsob činnosti, akým je literatúra (P. Hernadi).

Ak vezmeme do úvahy učebnicové členenie literárnej vedy na teóriu, históriu a kritiku, v uvedenom prehľade sa nenachádza literárna kritika a tradičná literárna história tu vystupuje len okrajovo. Keďže kognitivisty sa neobmedzujú na interpretovanie významov literárnych diel a ich bezchybnosť, vyvodíť isté závery a inštrukcie pre literárnu kritiku možno skôr podružne, napríklad pri teoretických výskumoch žánrov (Hogan). Literárna história zaujíma kognitivistov najmä v komparatívnych súvislostiach (Spolskyová). Podľa svojich špecifických úloh sa jednotlivé odbory kognitívnej literárnej vedy pevnejšie zakotvujú buď v oblasti ľudskej mysle, prípadne až v prostredí mozgových a ďalších telesných procesov. Zároveň im nič nebráni vypo- máhať si ďalšími kognitívnymi vedami a teóriami, neurobiológiou aj skúmaniami prirodzeného sveta.

ZÁSADNÉ KONCEPCIE, PROCEDÚRY A PRÍSTUPY

K najvplyvnejším a najviac rozpracúvaným koncepciám v celej škále kognitívne orientovanej literárnej vedy patrí konceptuálna integrácia (Turner, Fauconnier), s ktorou sa dá pracovať počnúc jazykovým výrazom cez obrazný systém, naratologické pojmy až po čitateľské úsudky a objasnenie ontológie umeleckého sveta. Teória konceptuálnej integrácie sa usiluje vysvetliť, ako vzniká pri metaforickej projekcii nový význam, ktorý nemožno pripísať bezprostrednému prenosu východiskovej „veci“, resp. istých jej štruktúr na cieľovú „vec“. Z tohto dôvodu namiesto východiskovej a cieľovej konceptuálnej oblasti zavádza teória konceptuálnej integrácie pojem mentálnych priestranstiev (t. j. parciálnych, dočasných a unikátnych súborov informácií, vznikajúcich v aktuálnom procese myslenia a reči), ktoré slúžia ako výstavbový materiál pre ďalšie mentálne priestranstvo, tzv. integrát či zmes (blend) s novým, zložitejšie sformovaným emergentným významom. Vďaka konceptuálnej integrácii identifikujeme významy, tvoríme nové kategórie, ale od tohto kognitívneho mechanizmu závisí aj celkové a prvotné zmyslové osvojenie si javov okolitého sveta.

Všeobecný ohlas a využitie má aj pojem idealizovaného kognitívneho modelu a s ním zviazaná predstava prototypového člena v kategórii (Lakoff, 1987, čes. 2006). Prototyp je najlepším alebo najtypickejším príkladom určitej triedy predmetov alebo javov a je výsledkom menlivého prijímania okolitého sveta, je to štandardný prípad, pričom jeho priemernosť sa odvíja od významnosti. Napríklad konceptuálna metafora je prototypovým príkladom analogického myslenia (Turner, 2005). Konceptia prototypov sa uplatňuje pri skúmaníach jazyka, motívov až po kognitivistickú teóriu žánrov a umeleckých smerov a období; s koncepciou prototypov do veľkej miery súvisí oceňovanie literárnej hodnoty diela, kategória literárneho diela ako takého atď. Ďalšou významnou kognitívnou koncepciou je schéma (scenár, rámec, skript) (Johnson, 1987), ktorá má dosah napríklad až na teóriu modelovania sveta umeleckého diela (Werth, 1999). Vo všeobecnosti kognitívna literárna veda študuje aj dichotómie text/kontext; jazyk/reč, resp. iné kognitívne nástroje; sémantika/pragmatika; doslovný/obrazný význam atď.

Keďže človek nevníma a nezakúša svet ako objektívnu skutočnosť, ale zakúša jeho štruktúrovanú a skonštruovanú verziu, aj pri reprodukcii skutočnosti (udalostí a faktov) a rovnako pri reprodukcii textu spája, modifikuje alebo vypúšťa informácie. Nerobí tak len vedomo z určitých dôvodov, napríklad ideologických, ale aj v dôsledku osobného korpusu znalostí, uložených v pamäti. „Všetchny kognitivní děje u člověka jsou rozhodujícím způsobem determinovány paměťovými funkcemi.“ (Schwarzová, 2009, 65) Sémantické lexikálne záznamy, ktoré predstavujú východisko práce s literárnym textom, sú v pamäťovom aparáte uložené v dlhodobej pamäti ako tzv. lexikálne vstupy, ktoré sa teoreticky predstavujú a skúmajú ako súbory rysov (teória rysových modelov) či ako zosietené uzly (teória sieťových modelov), alebo v holisticom formáte (prototypové modely). Jednotkou mentálnej organizácie, ktorej úlohou je ukladať znalosti, je pojem. Pojmy sú uložené v dlhodobej pamäti v komplexných súvislostiach, schémach – tzv. rámcoch, scenároch alebo scénach. Napríklad schéma/scenár ješť zahŕňa jediaceho, jedenie, jedlo, jedáleň... Vďaka schémam dokážeme dopĺňať informácie, takže do istej miery aj porozumieť neúplnej výpovedi, čo môže byť aj prípad akéhokoľvek nerealistického literárneho textu. Už po identifikácii prvého slova začína všestranné, napríklad syntaktické spracovanie informácie. Okrem vzostupných procesov však na všetkých úrovniach spracovania informácie operujú aj zostupné stratégie: „hlásky rozeznáváme lépe v lexikálním a větném kontextu, slova identifikujeme lépe v kontextu věty, analýza vět je snadnější v pragmaticky adekvátních kontextech a věty se snadněji interpretují v rámci předem známého tématu“. (Schwarzová, 2009, 123). Z toho vyplýva, že výsledkom *spracovania a interpretovania* textu je mentálna reprezentácia, ktorej obsah je bohatší než vstupná jazyková informácia. Na výslednej mentálnej reprezentácii sa podpisujú vstupné údaje, znalosti a procedúry dlhodobej pamäte (z literárneho hľadiska sú dôležité prototypové narácie, prototypové emócie), operácie pracovnej pamäte (napríklad opakovacie slučky vnemov alebo ich vizuálno-priestorový náčrt a významné sú tiež metaforické procedúry i konceptuálna integrácia /blending/) a takisto aj situačné a kontextové faktory v čase recepcie (tie súvisia so systematizáciou selektovaných a segmentovaných vnemov do celostnejších cieľov a účelov).

Literárne skúmania teda treba spojiť s jazykom a rečou ako výrazom nášho konceptuálneho aparátu a zároveň materiálom literárnej tvorby. Robí tak napríklad R. Tsur. Od skúmaní akustických signálov ľudskej reči, ich prekódovania na fonematickú úroveň sa prepracoval až k objasňovaniu kognitívnych procedúr, vyvolávajúcich estetické účinky. V literárnom procese nie je človek vystavený zmenám či skutočným hrozbám okolitého sveta, preto sa väčšmi zameriava na označujúce ako na označované, čím sa dezautomatizuje samotný akt spracovania informácií a spôsoby jeho účinkovania sa „vyjavujú“ jeho vedomiu. Práve táto téza, zhodná s tvrdeniami ruských formalistov, tvorí východisko experimentov R. Tsuru, ktorý chce zistiť, akým spôsobom sa pri celkovom spracovaní informácií cez ich kódovanie, modifikovanie až „znásilňovanie“ formuje poetický jazyk a aké sú účely literatúry v rámci nášho myslenia a v súvislosti s adaptačnými mechanizmami na zmeny prostredia. Podľa vzoru R. Tsuru by sa kognitívne zameraný literárny vedec mal vedieť orientovať nielen v literárnej teórii a kognitívnej vede, ale i v lingvistiky a (recepčnej) estetike.

Takže aj psychologické znalosti sú vítané, najmä v skupine literárnych kognitivistov, ktorí riešia otázky „myslenia cez čítanie“ (mind-reading) v súvislosti s ľudskými emóciami a empatiou. Empatia je pozorovateľná ako automatický reflexívny proces v mozgu (teória zrkadliacich neurónov), ale v teórii mysle je tiež považovaná za adaptačno-sociálnu schopnosť človeka určovať myšlienky, emócie a zámery iných ľudí podľa vonkajších príznakov. Vďaka empatii sa čitateľ dokáže identifikovať s vymyslenými postavami literárneho diela, dokáže cez opis telesných znakov domýšľať duševné rozpoloženie hrdinov a pod. (Zunshineová, 2006).

Literárny proces je vhodnou príležitosťou na skúmanie všetkých záležitostí týkajúcich sa emócií a myšlienkových pochodov človeka aj naprieč rôznymi kultúrami preto, že existujú tzv. literárne univerzálne, sformované nezávisle na sebe v rôznych literárnych tradíciách. Sú to napríklad systémy konvenčných obrazov, asonancia, aliterácia, kruhové subjekty, romantické tragikomické prototypové príbehy, rozprávania so synchronne sa prekrývajúcou fabulou so sujetom, prevažujúce nad netypickými asynchronnými spracovaniami a i. Literárnymi univerzáliami sa zaoberá P. Hogan. Nezaujímajú ho rozdiely (národných literatúr, období, hnutí, škôl, žánrov a podobne), ale kognitivistickým spôsobom posudzuje všeobecne rozšírené javy, ktoré pozoruje a klasifikuje napríklad aj rituálno-mytologická škola (N. Frey). Hoganovým prínosom je výklad tzv. univerzálnych prototypových príbehov/schém (romantický, hrdinský, transcendentálny príbeh a príbeh obetovania) z pohľadu ľudských prototypových emócií (zaľúbenosť, strach, hnev, slasť a túžba jesť).

Hoganove výstupy patria k mnohým ďalším, ktoré vyvracajú kritiku, že kognitívne orientovaná literárna veda je vlastne iba kognitívnu vedou, ktorá sa zaoberá literatúrou preto, aby potvrdila svoje kognitívne modely, čo pre literárnu vedu neznamená nijaký prínos. Predovšetkým, kognitívna literárna veda nežije zo špekulácií, ale dáva empirické odpovede na otázku, čo je literárnosť, literatúra. Vyžaduje si to aj nové spôsoby vedenia polemiky, ktoré nájdeme napríklad u R. Tsuru, vari najnekompromisnejšieho kritika teórií svojich kolegov Stockwella, Lakoffa a i. Konceptia literárnej mysle človeka (M. Turner) je kontextom, v ktorom sa „špecifickosť literárnych diel nikam ne stráca, naopak, ich poznávanie pomáha skúmať vše-

obecnejšie procesy myslenia, keďže výraznejšia obmena akéhokoľvek javu umožňuje plnšie vyjaviť jeho štruktúru⁴⁸ (Lozinskaja, 2007, 28). V stredoeurópskom priestore odporcovia kognitivistickej orientácie zabúdajú na stredo-východoeurópsku formalistickú tradíciu a jej kognitivistické a interdisciplinárne presahy a ignorujú dokonca aj česko-slovenskú štrukturalistickú tradíciu. Azda netreba pripomínať, že vo formalizme došlo k nezvratnému kognitívnemu nastaveniu v šesťdesiatych rokoch 20. storočia, keď sa razila požiadavka podávať vysvetlenia štruktúrnych zákonitostí v spätosti diela s ľudským myslením a realitou. Tu vykonal záslužnú prácu najmä Jurij Lotman. Takže nie zriedkavá skepsa inak zameraných literárnych vedcov po zbežnom zoznámení sa s pár titulmi počiatočných prác kognitívnej literárnej vedy nezodpovedá všeobecnému kognitivistickému rozmachu a výsledkom v humanitných vedách na prelome tisícročí.

Podľa P. Stockwella (2006, orig. 2002) kognitívni literárni vedci majú dve možnosti prístupu k literárnemu textu: 1. Modelový čitateľ vytvára pri čítaní prvotnú, zbežnú interpretáciu bez toho, aby vyvinul náročnejšie analytické úsilie. Kognitívna literárna veda by v tomto prípade mala zistiť a vysvetliť, ako došlo k textovému porozumeniu. Dopredu nevyznačuje nijaké vstupné prognózy, ani neovplyvňuje interpretáciu. Takže prvotné čítanie sa javí ako „neprincipiálne“, „nekonečne“ otvorené. 2. Druhý prístup, naopak, vychádza z istých overených, vopred známych kognitívnych pravidiel, ktoré by pri amatérskom čítaní ostali nepovšimnuté, zasunuté v „nevedomí“. Tu je kognitívna literárna veda produktívna, do istej miery predchádza interpretáciu a podieľa sa na nej. Možno usúdiť, že v druhom prípade vystupuje kognitívna literárna veda ako organizujúci a určujúci činiteľ.

ZÁVER

Kognitívna literárna veda chápe literatúru a literárny proces ako subsystém ľudskej kognície. Štúdium literárneho procesu cez reprezentáciu jazykového systému je zároveň štúdiom ľudskej mysle. Evidované a analyzované prvky, štruktúry, procedúry a pozorované procesy tvorby a vnímania umeleckého textu i literárneho života sa usiluje kognitívna literárna veda funkčne a celostne zoskupovať. Jej holistický (všeobecne kognitívny) prístup podporuje aj fakt, že je transdisciplinárna, čo znamená, že na vytváranie svojich hypotéz a teórií potrebuje a využíva aj znalosti iných vedných disciplín.

POZNÁMKY

¹ „Originally, it distinguished the rational from the emotional and impulsive aspect of mental life. Now it is used to refer to (...) all information processing activities of the brain, ranging from the analysis of immediate stimuli to the organization of subjective experience. In this later sense, „cognitive“ includes such processes and phenomena as perception, feeling, emotion, memory, attention, problem-solving, language, thinking, and imagery, most of which are excluded from the earlier sense, or even opposed to it.“

² Termíny kognitívne orientovaná, kognitívne zameraná literárna veda a kognitívna literárna veda používame synonymicky.

³ Ak je zdrojom „básne“ napríklad počítačový program, je na rozhodnutí recipienta, či text bude chápať literárne.

⁴ „nowe etykiетки zmuszają nas do odmiennych konceptualizacji“

- ⁵ Pôvodca znamená nielen autor(i), ale aj akýkoľvek iný zdroj textu, napríklad počítač; pozri pozn. 2.
- ⁶ „both interpretation and explanation are important and neither is eliminable“
- ⁷ „Sometimes the treatment of lower-level structures in terms of higher-level structures (e. g., the identification of a particular sort of stimulation of the amygdala as fear) is referred to as ‘interpretation’. Conversely, the treatment of higher-level structures in terms of lower-level structures (e. g., the identification of fear as a particular sort of stimulation of the amygdala) is referred to as ‘explanation.’“
- ⁸ „специфика литературных произведений никуда не исчезает, наоборот, ее изучение помогает исследованию более общих мыслительных процессов, поскольку более яркие виды каково-либо явления позволяют полнее выявить его структуру“

LITERATÚRA

- BEAUGRANDE, R. de (1980): *Text, discourse and process: Toward an interdisciplinary science of texts*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum, 351 s.
- DAMASIO, A. (2000): *Descartesův omyl. Emoce, rozum a lidský mozek*. Praha: Mladá fronta, 264 s.
- EMMOTTOVÁ, C. (1999): *Narrative comprehension: A discourse perspective*. Oxford; New York: Oxford University Press; Clarendon Press, 323 s.
- FAUCONNIER, G. (1997): *Mapping in thought and language*. Cambridge: Cambridge University Press, 205 s.
- HOLLAND, N. N. (1988): *The Brain of Robert Frost*. New York: Routledge, 200s.
- HOGAN, P. (2003a): *Cognitive Science, Literature and the Arts*. New York – London: Routledge, 244 s.
- HOGAN, P. (2003b): *The mind and its stories: Narrative universals and human emotion*. Cambridge: Cambridge University Press. 302 s.
- JOHNSON, M. (1987): *The body in the mind: The bodily basis of meaning, imagination, and reason*. Chicago: University of Chicago Press, 233 s.
- KRÁMSKÝ, D. (ed.) (2009): *Kognitivní věda dnes a zítra*. Liberec: Bor, 304 s.
- LAKOFF, G., JOHNSON, M. (2002): *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host, 282 s.
- LAKOFF, G. (2006): *Ženy, oheň a nebezpečné věci*. Praha: Triáda, 2006.
- LOZINSKAJA, E. V. (2007): *Literatura kak myslenie: Kognitivnoje literaturovedenie na rubeže XX – XXI vekov*. Moskva: RAN. INION, 160 s.
- MIALI, D. S. (2006): *Literary reading: Empirical and theoretical studies*. New York: Peter Lang, 234 s.
- MARGOLIN, U. (2008): *Kognitivní věda, činná mysl a literární vyprávění*. Brno – Praha, Ústav pro českou literaturu AV ČR, 96 s.
- MOSEROVÁ, S. (2007): *Zosietení aktéri, komplexné systémy (Pozorovanie literatúry ako transdisciplinárna kulturoológia)*. Slovak Review of World Literature Research, roč. 16, 2007, č. 2, s. 5–17.
- PETRŮ, M. (2007): *Fyziologie mysli (Úvod do kognitivní vědy)*. Praha, Triton, 392 s.
- RYBÁR, J., BEŇUŠKOVÁ, E., KVASNIČKA, V. (eds.) (2002): *Kognitívne vedy*. Bratislava: Kalligram, 360 s.
- RYBÁR, J., KVASNIČKA, V., FARKAŠ, I. (eds.) (2005): *Jazyk a kognícia*. Bratislava: Kalligram, 424 s.
- SCHWARZOVÁ, M. (2009): *Úvod do kognitivní lingvistiky*. Praha: Dauphin, 207 s.
- SPOLSKYOVÁ, E. (1993): *Gaps in nature: Literary interpretation and the modular mind*. Albany: State University of New York Press, 247 s.
- STOCKWELL, P. (2006): *Poetyka kognitywna. Wprowadzenie*. Kraków, Universitas, 283 s.

- TSUR, R. (1987a): *How do the sound patterns know they are expressive: The poetic mode of speech-perception*. Jerusalem: Israel Science Publishers, 154 s.
- TSUR, R. (1987b): *On metaphorizing*. Jerusalem: Israel Science Publishers, 315 s.
- TSUR, R. (2008): *Toward a theory of cognitive poetics*. Eastbourne (GB), Portland (USA): Sussex Academic Press, 685 s.
- TURNER, M. (1987): *Death is the mother of beauty: Mind, metaphors, and criticism*. Chicago: Univ. of Chicago press. 208 s.
- TURNER, M. (2005): *Literární mysl*. Brno: Host, 278 s.
- WERTH, P. (1999): *Text worlds: Representing conceptual space in discourse*. Ed. by Short M. Harlow. Longman, 390 s.
- ZUNSHINEOVÁ, L. (2006): *Why we read fiction: Theory of mind and the novel*. Columbus: Ohio State University Press, 198 s.

THE SHORT SURVEY OF COGNITIVE LITERARY STUDIES

Cognitive literary studies. Cognitive disciplines. Mind. Interpretation. Metaphor. Literary process.

The study contains a survey of cognitive literary studies, research programmes, disciplines and issues. The general goal of cognitive literary studies is to grasp and reveal common principles and processes of the literary text, imagination and thinking, that means to give a cognitive explanation as to the operation, constituents, means and purposes of the literary process. Cognitive literary studies reassess the aims of traditional literary theory, its orientation to construct correct meaning, principles of the text and to determinate the value of artwork. If we add the authorial and perceptive procedural competences (memory, attention, emotions, etc.) to the system of literary notions, we will acquire better methodological instruments for the analysis of the literary expression and the shifts in perceiving thereof, the examination of literary understanding and its types, resolution of literary agents (author, character, reader), the analysis of reasons for popularity of literary works and value/negative value attributed thereto. It is expected that owing to that we can understand the main problem of literary theory not resolved yet – what literariness means.

*PhDr. Jana Kuzmíková, CSc.
Ústav slovenskej literatúry SAV
Konventná 13
813 64 Bratislava
jana.kuzmikova@gmail.com*